

MÜHAZİRƏ 1.

Xəzərin fiziki coğrafiyası fənninə giriş.

Biz bu fəndə Xəzər dənizinin tək özü haqqında deyil, həmçinin onun sahillərindən də danışacağıq (xüsusilə Azərbaycan ərazisində). Burada sahil məfhumu altında ərazi və ölkələr nəzərdə tutulur. Lakin sahilləri öyrənmək, bilmək üçün bütün Xəzər dənizi və onun inkişaf tarixi, hidroloji və bioloji rejim haqqında heç olmasa müfəssəl məlumatlara malik olmalıyıq. Sahillərin quruluşu, formalaşması və dinamikası (dəyişkənliyi) dənizin hidrometeoroloji rejimi, sahillərin təbiəti, orada məskunlaşmış xalqların yaşayış tərzini və həyat fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələrlə bağlıdır. Ona görə də keçilən hər bir müəhazirə boyu bütün bu məfhumlar haqqında qısaca məlumat veriləcək.

Xəzər dənizi dünyada okean və dənizlərlə əlaqəsi olmayan yeganə qapalı (materik daxili) dənizdir. Ona görə də əslində onu göl adlandırmaq düzgün olardı. Lakin Xəzər sahəyə çox böyük, suyu isə duzlu olduğundan və hidroloji-bioloji rejiminə görə dəniz adlanır. Okean və başqa su hövzələrilə əlaqəsi olan dənizlərdən fərqli olaraq onun özünəməxsus xüsusi rejimi vardır. Kosmosda, təbiətdə və iqlimdə gedən global proseslər və dəyişiklər Xəzər dənizində daha qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Ona görə də Xəzər dənizinin dəqiq və hərtərəfli öyrənilməsi həmin proseslərin yaranmasında, inkişaf etməsində və dinamikasında mövcud olan qanunauyğunluqların araşdırılmasına yaxşı xidmət göstərə bilər. Bu proseslərin və onların qapalı və yarımqapalı dənizlərin rejiminə göstərdiyi təsirin öyrənilməsində Xəzər dənizi bir təbii laboratoriya və ya poliqon rolunu oynaya bilər. Bu tip dənizlər Yerin qədim inkişaf mərhələlərində də olmuşdur. Bu mövqedən Xəzər dənizində müəyyən edilmiş qanunauyğunluqlar həmin dənizlərin öyrənilməsində tətbiq olunarsa çox qiymətli paleocoğrafi nəticələr verə bilər.

Dəniz suyu duzluluğunun, çöküntülərin, bitki və heyvanat aləminin öyrənilməsi keçmiş geoloji dövrlərin paleocoğrafiyasını bərpa etmək üçün əsas verir. Xəzər dənizinin öyrənilməsinin başqa cəhətdən də böyük və hərtərəfli əhəmiyyəti vardır. Onlar hansılardır? Əvvəla Xəzər dənizində və onun üstündəki atmosferdə gedən proseslərin sahilə yerləşən ərazinin iqliminə və havasına böyük təsiri vardır. Əgər bu təsiri kəmiyyət və keyfiyyətə öyrənə bilməsək sahil ərazinin müasir dövrdə havasını əvvəlcədən xəbər verməkdə səhv edə bilərik.

Digər tərəfdən Xəzər dənizi çox qiymətli balıq sərvətinə və balıqların zəngin yem bazasına malikdir. Bunu demək kifayətdir ki, bütün dünyada nəre balıqlarının yarısından çoxu Xəzərdə ovlanır. Özü də Xəzər nəre balıqlarının ətinin və kürüsünün keyfiyyət cəhətdən dünyada tayı-bərabəri yoxdur. Əgər biz bu sərvəti qoruyub saxlamaq və ondan səmərəli istifadə etmək istəyiriksə dənizin su və bioloji rejimini və ona təsir edən bütün amilləri öyrənməliyik.

Xəzər dənizində dünyəvi əhəmiyyət kəsb edən təbii qoruqlar vardır (Azərbaycanda-Qızılağac, Rusiyada –Həştərxan, Türkmənistanda –Xəzər(1994cü ilə qədər Krasnovodsk). Dünya təbiətinin qorunmasında və saxlanmasında bu qoruqlar əvəzəlməz mövqə tutur. Bu qoruqların taleyi Xəzər dənizinin rejimi ilə sıx əlaqədardır. Bu da öz növbəsində qoruqlarla əlaqədar olaraq dənizin su, duzluluq və bioloji rejiminin öyrənilməsini tələb edir.

Dənizin ən zəngin sərvətlərindən biri də neft və qaz yataqlarının olmasıdır. Azərbaycanda istehsal olunan neftin 2/3 hissəsi, qazın isə 90%-i Xəzər dənizindən çıxarılır. Bununla belə yataqların hazırda az bir qismi istifadə edilir. Neft və qaz sərvətlərinin araşdırılması, istifadə edilməsi və daşınması da Xəzər dənizini hərtərəfli bilməyi tələb edir. Lakin elə etmək lazımdır ki, bu qiymətli sərvət dənizin çirklənmə mənbəyinə çevrilməsin. Neftçilər və neft-qaz sərvətlərinin çıxarılması, daşınması və emalı ilə məşğul olanların hamısı bilməlidirlər ki, dənizin təmiz saxlanması bütün sərvətlərdən daha üstün tutulmalıdır.

Elmi – texniki tərəqqi neft, qaz və digər yanacaq növlərinin başqa enerji mənbələrilə əvəz edilməsinə imkan verir. Lakin Xəzərin balıq sərvətini heç bir şeylə əvəz etmək olmaz. Digər tərəfdən bilməliyik ki, nə qədər ki, insan cəmiyyəti mövcuddur, ona həmişə ərzağın və o cümlədən balıq məmulatının olması vacibdir. Lazım gələrsə, dənizin balıq sərvətinin saxlanması və səmərəli istifadə edilməsi xatirinə neft-qaz istehsalını lap dayandırmaq da olar (texnologiyanı lazımı səviyyəyə qaldırana qədər).

Xəzər dənizinin böyük nəqliyyat əhəmiyyəti də vardır ki, bu da dənizin öyrənilməsinə tələb edir.

Xəzər dənizi meridional istiqamətdə uzanaraq 1200km məsafədə Avropa və Asiya qitələrinin təmas zonasında yerləşmişdir. Onun eni 554km-ə malikdir. Sahil xəttinin ümumi uzunluğu 7 min km-ə yaxındır. O cümlədən Xəzər dənizinin sahil xəttinin uzunluğu Azərbaycan Respublikasında 955,08 km, Rusiya Federasiyasında 695 km, Qazaxıstan Respublikasında 2320 km, Türkmənstanda 1200 km, İran İslam Respublikasında 900 km-ə yaxındır.

Dənizin sahəsi adalarsız səviyyənin son qalxma dövrünə qədər (1977ci il) 370min.kv.km olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1929cu ildə dənizin sahəsi 422 min kv.km -ə bərabər idi. 1978-ci ildən başlayaraq səviyyənin intensiv qalxması ilə əlaqədar olaraq şübhəsiz ki, dənizin sahəsi də artmışdır.

Xəzər dənizinin sahilləri çox girintili-çıxıntılıdır. Materikin içinə daxil olmuş yerlərdə dəniz körfəzlər əmələ gətirir. Onlardan ən böyüklərindən Qaraboğazqol, Manqışlak (Qazaxıstan),Türkmən, Bakı, Qızılağac, Ənzəli (Ənzəli),Gürqan(Qorqan) körfəzlərini göstərmək olar.

Dənizdə 50-ə qədər ada vardır. Onların ümumi sahəsi 350 kv.km-dir. Azərbaycan sahil zonasında adalar Abşeron və Bakı takım adalarını (adalar qrupu) əmələ gətirirlər.

Xəzər dənizinə irili-xırdalı 130 çay tökülür. Bu çaylar arasında əsas yeri Volqa çayı tutur. Xəzərə çaylardan tökülən su kütləsinin 90%-i üç çayın payına düşür. Volqa (80%), Kür (6%) və Ural çayı (5%). Terek, Sulak, Samur çayları ümumilikdə Xəzərə tökülən suyun 5%-ni, yerdə qalan suyu isə İranın xırda çayları gətirir. Xəzər dənizinin şərq sahilindən heç bir çay dənizə tökülmür.

Xəzər dənizi köndələn struktur astanalar (Manqışlak, Abşeron) vasitəsilə üç hissəyə ayrılır: Şimali Xəzər (sahəsi 80 min.kv.km, dərinliyi 25 m-dək), Orta Xəzər (sahəsi 138 min.kv.km, dərinliyi Dərbənd çökəkliyində 788m) və bütün dənizin 1/3 hissəsini təşkil edən Cənubi Xəzər (1025m).

Xəzər dənizinin ən mühüm xüsusiyyəti səviyyəsinin mütəmadi olaraq qalxıb-enməsidir.

Dənizin səviyyəsinin dəyişməsinə əsas səbəb onun su balansı elementlərinin dəyişməsidir. Su balansının mədaxilini (80%) çay axınları təşkil edir ki, onun da 85% -ə qədərini Volqa çayının gətirdikləri suların hesabınadır. Müşahidələr göstərir ki, çay axınları orta qiymətə nisbətən böyük intervalda dəyişikliklərə uğrayırlar. Buna səbəb isə dənizin çox geniş sutoplama hövzəsində (şimal yarım kürəsinin təxminən 20% ərazisi) baş verən hidrometroloci proseslərdir.

Tarixi dövr ərzində (son 3,5 min il) dənizin səviyyəsinin dəyişməsi 15m, son 200 ildə 3.5 m təşkil etmişdir. Dənizin səviyyəsi həm də aylar üzrə dəyişmələrə məruz qalır, onun qiyməti 30 - 40 sm intervalında dəyişir. Səviyyə özünün ən yüksək qiymətini iyun -avqust aylarında, ən aşağı qiymətini isə dekabr - fevral aylarında alır. Həmcinin uzunmüddətli əsən küləklərin təsiri nəticəsində səviyyənin suqovma və çəkilmə dəyişmələri də baş verir. Bu proses, xüsusilə, Şimali Xəzərdə özünü göstərir. Burada güclü cənub - şərq küləklərində suqovma 4,5 m, çəkilmə isə 2,5 m-ə çata bilər.

Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Xəzərin səviyyəsinin tərəddüdü son 2,5min ildə 15m və axırncı 200 ildə isə 4,5 m olmuşdur.Səviyyə üzərində ilkinstrumental müşahidələr 1837 – ci ildən Bakı məntəqəsində (Bayıl sahəsi) başlanmış və bu günə qədər bütün Xəzər dənizi üzrə 15 məntəqədə və dənizin Azərbaycan sektorunda isə 7 məntəqə davam etdirilir.

Müşahidə məlumatları göstərir ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi 1830 – 1929 – cu illərdə (100 il müddətində) okean səviyyəsinin mənfi 26,00 mBS mütləq yüksəklikində (Baltik Sistemi) yerləşmiş və səviyyə dəyişmələrinin amplitudu 0,5m olmuşdu.1930 – cu ildən başlayaraq səviyyə enməyə başlamış və 1977 – ci ilə qədər 3 m aşağı düşmüşdür.

Xəzər dənizinin səviyyəsi 1977 – ci ildə mənfi 29,00 mBS mütləq yüksəklikdə olmuşdur ki,bu da son 500 ildə onun ən aşağı səviyyəsidir.

Xəzərin səviyyəsi 1978 – ci ildən başlayaraq ildə orta hesabla 15 sm sürətlə artmış və 1995-ci ildə ən yüksək səviyyə (-26,50 mBS) çatmışdır.Bu zaman səviyyənin artımı 1977 – ci illə müqaisədə 2,50m olmuşdur. Xəzər dənizinin səviyyəsi 1996-2000-ci illərdə 35m enmiş və 2001-ci ildən yenidən qalxmağa başlamışdır. Belə ki,dənizin səviyyəsi 2001 – 2005 – ci illərdə 30sm – ə qədər yüksəlmiş, 2006 – ci ildə isə səviyyəsinin əvvəlki illə müqaisədə 3 – 5 sm enməsi müşahidə edilmişdir.

Xəzər dənizi səviyyəsinin bir illik proqnozu metodikası onun Su Balansı elementlərinin hesablanmasına əsaslanıb və hazırda onun özünü doğrultması 90-95 faiz təşkil edir.

Xəzər dənizi səviyyəsinin uzun müddətli proqnozu (5 – 10 il) çox mürəkkəb məsələdir, çünki dəniz səviyyəsinin tərəddüdü iqlim elementləri ilə əlaqədardır və elmin müasir inkişaf mərhələsində bu elementlərin etibarlı proqnozlarının ömrü isə 6 aydan artıq deyildir.

Xəzər dənizi səviyyəsinin orta illik qiyməti 2007 – cı ildə mənfi 26,78 mBS (Baltik Sistemi), 2008-ci ildə 26,98 mBS, 2009-cu ildə 26,95 mBS, 2010-cu ildə 27,05 mBS təşkil etmişdir.

Regional iqlimin dəyişməsinə əsaslanan proqnozlara görə 2020 – ci illərə Xəzər dənizi səviyyəsinin 70 - 80 sm - ə qədər artması ehtimal edilir.

Mühazirə 2

Dəniz səviyyəsinin tərəddüdü

Xəzər dənizinin səviyyəsi daima tərəddüd etməkdədir. Onun səviyyəsi vaxtaşırı gah qalxır, gah da enir. Bununla əlaqədar olaraq dənizin dərinliyi və tutduğu sahə əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Sahildə gedən proseslər (yuyulma, akkumulyasiya) həm kəmiyyət, həm də dinamik dəyişmələrə məruz qalır. Dənizin səviyyəsinin dəyişməsi başlıca olaraq onda olan su kütləsinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu əsas səbəbdir. Ancaq başqa səbəblər də ola bilər. Suyun kütləsinin dəyişməsi öz növbəsində dəniz suyunun duzluluğuna və bioloji rejiminə təsir edir. Səviyyənin dəyişilməsilə əlaqədar olaraq sahil sularında dərinlik də sabit olmur. Bu da dənizdə, xüsusən onun şelf zonasında (dəniz və okeanların sahildən 200m-ə qədər olan dərinlikləri) hidrometeoroloji proseslərə (dalğalanma, axınlar, qabarma-çəkilmə və s.) ciddi təsir göstərir onların əsas parametrlərini müəyyənləşdirir.

Dəniz səviyyəsinin vaxtaşırı dəyişməsinə təəccüb etmək əslində doğru deyil. Bəzi insanlar, xüsusilə də dənizlə əlaqədar təsərrüfat sahələrində işləyənlər belə hesab edirlər ki, guya dəniz səviyyəsinin tərəddüd etməsinin qarşısını almaq olar. Səviyyənin tərəddüdü Xəzər dənizinin inkişafına xas olan təbii qanunauyğunluqdu. Bunu törədən səbəblərdən bir qismi qlobal miqyasda gedən təbii proseslərin nəticəsidir. Başqa bir qismi isə dənizin, onun tutduğu çökəkliyin, bütün hövzənin inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Bütün bunlara effektiv təsir etmək isə insanların hələ də həll edə bilmədiyi bir problemdir. İnsan zəkası insanlara ziyan verən dəhşətli təbii hadisələrin, o cümlədən dəniz səviyyəsinin dəyişməsinin qarşısını almaqda acizdir.

Bəzən insanlar, hətta bəzi mütəxəssislər, alimlər təsərrüfatımıza, iqtisadiyyatımıza sərfəli optimal səviyyə axtarışı ilə məşğul olurlar. Bunun üçün küllü miqdarda vəsait sərf edirlər. əslində bu da mənasızdır. Tutaq ki, sərfəli səviyyə müəyyən edildi. Axı bunun sonrası da var. Səviyyə hec vaxt istənilən kimi sabitləşdirilə bilməz. Yuxarıda qeyd etdik ki, səviyyəni dəyişdirən səbəblər Xəzər dənizinin və onun hövzəsinin qanunauyğun inkişafının insanların iradəsindən asılı olmayan əlamətidir. Lap bu yaxınlardakı çoxlarına elə gəlirdi ki, dəniz səviyyəsini bizə sərfəli həddə saxlamaq üçün başqa hövzələrin çaylarını Xəzər dənizinə axıtmaq, Qarabəğazqol körfəzinə dənizdən axıtılan suyun miqdarını azaltmaq və ya artırmaq və yaxud da Şimali Xəzərin dayaz bir hissəsini səddlə ayırmaq kifayət edərdi. Lakin bu düzgün variant deyil. əvvəla ona görə ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi yuxarıda dediyimiz kimi dəyişkəndir. Tutaq ki, səviyyə aşağı düşərkən başqa hövzə çayları Xəzərə axıdıldı. Bəs səviyyə qalxanda nə etməli? Başqa hövzələrdən Xəzər dənizinə əlavə suyun axıtılması 1978-ci ilə qədər başa çatdırılısaydı səviyyənin qalxdığı dövrdə bu böyük faciəyə səbəb olardı. Qarabəğazqol körfəzi ilə əlaqədar görülən tədbiri nəzərə alsaq nə qədər ziyana uğrandığını görürük. Belə ki, səviyyə aşağı düşərkən xeyli xərc çəkib körfəzin ağzına nəhəng bir sədd çəkildi. Beləliklə, yüz milyonlarla xalqa mənfəət gətirən,

müxtəlif duzlarla və nadir elementlərlə zəngin olan körfəzin təbii rejimi korlandı, təbiətin bizə bəxş etdiyi varlı gəlir mənbəyinin axırına çıxıldı. Səviyyənin 1978-ci ildən başlayaraq intensiv qalxması ilə əlaqədar olaraq, bütün sahil texniki qurğularını, yaşayış məntəqələrini, yolları, kəmərləri, neft mədənlərini və s...su basması təcili olaraq milyonlarla manata başa gələn səddi dağıtmağa məcbur etdi.

Başqa hövzələrdən Xəzər dənizinə axıdılan çaylar haqqında işlənən layihələrin də taleyi məlumdur. Yüz milyonlarla vəsait məsarif edib layihə tərtib edəndən sonra məlum olmuşdur ki, bu layihəni tərtib edərkən çox ciddi səhvlər buraxılmışdır. Nəzərdə tutulan tədbirlərin ətraf mühitə, o çayların töküldüyü hövzələrin təbii rejiminə və bu çaylar boyunca yerləşmiş təbii sərvətlərə, onlardan istifadə edilməsi məsələsinə, təsərrüfata konkret olaraq necə təsir etməsimalələri elmi əsaslarla müəyyən edilməmişdir. Bundan əlavə bu nəhəng tikinti ilə əlaqədar olaraq küllü miqdarda meşələr, torpaqlar, neft-qaz, torf və başqa faydalı qazıntı yataqları, yaşayış məntəqələri və s...suyun altında qalasıydı. Böyük məsafədə tikiləsi kanalların üstündə yeni şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər salınmalıydı, bura başqa yerdən əhali köçürülməli idi, yollar çəkilməliydi və s...Bunun üçün milyardlarla vəsait lazım idi. Dövlətin isə buna imkanı yox idi. Bütün bunlara görə də bu tədbirlərin həyata keçirilməsi demək olar ki, birdəfəlik dayandırıldı.

1978-ci ildən başlayaraq Xəzər dənizi səviyyəsinin intensiv qalxması xalq təsərrüfatına on milyardlarla ziyan vurmuşdur. Bəs Xəzər dənizinin səviyyəsi və onun tərəddüd etməsilə əlaqədar nə etmək olar? Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə səviyyənin tərəddüd etməsinin səbəblərini araşdırmalıyıq. Bu səbəblər sırasında onların hansının daha əsas rol oynadığını müəyyən etməliyik. Dənizin hidroloji rejimində, onun səviyyəsinin dəyişməsində mövcud olan əsas qanunauyğunluqları müəyyən etməyə çalışmalıyıq. əfsus ki, bu məsələlər elmimizdə tələb olunan səviyyədə işlənilməmişdir. Bu səbəbləri, amilləri, qanunauyğunluqları müəyyən edə bilsək, dəniz səviyyəsinin tərəddüd etməsi proqnozunu verə bilərik. Bütün bunları biləndən sonra dəniz və onun sahillərilə əlaqədar olan həyatımızı, təsərrüfatımızı və s...fəaliyyətimizi hər bir vaxt, dövr üçün mövcud dəniz səviyyəsinə və onun dəyişkənliyinə uyğunlaşdırma bilərik. Onda səviyyənin dəyişməsilə əlaqədar gedən proseslərin neqativ təsiri əleyhinə sahili möhkəmləndirmək, onları uçmaqdan, yuyulmaqdan, su basmasından muhavizə tədbirlərini elmi cəhətdən əsaslandırılmış halda həyata keçirə bilərdik. Belə olan halda dəniz səviyyəsinin dəyişməsinin insanlara vurduğu ziyanı xeyli azaltmış olarıq.

Dəniz səviyyəsinin və onu törədən amillərin inkişafında və dəyişkənliyində zaman etibarilə müxtəlif ritmlər mövcuddur. Elə ritmlər vardır ki, onların baş verməsi yüz min illərlə vaxtı əhatə edir. Bu ritmlər Yerin geoloji inkişaf dövründə, o cümlədən Dördüncü dövrdə elmə məlum olan transqressiya və reqressiyalarla nəticələnir. Bu transqressiya və reqressiyalar zamanı səviyyə 10-100 metrlelərlə qalxır və ya enir. Onların fonunda ikinci dərəcəli transqressiya və reqressiyalar baş verir. Bu hər bir nəhəng transqressiya və reqressiyaların müəyyən fasilələrlə inkişaf etməsinin nəticəsidir. Bu fasilələr zamanı səviyyə nisbətən və müvəqqəti stabil xarakter daşıyır. Göstərilən birinci və ikinci dərəcəli transqressiya və reqressiyaları onlardan sahillərdə və yaxud dəniz dibində qalmış izlər

(çöküntülər, terraslar, sahil relyef formaları) vasitəsilə müəyyən edə bilirik. Bizim gözümlər qarşısında Xəzər dənizi səviyyəsinin vaxtaşırı dəyişməsi isə daha kiçik ritmlərin təzahürüdür. Bu ritm ilə əlaqədar dəyişikliklər zaman etibarilə bir-birindən adətən 50-55 il vaxtla ayrılır və səviyyənin bir neçə metr dəyişməsilə nəticələnir. Bu dəyişikliklər də çox az müddətli fasilələrlə və kəmiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur.

Xəzər dənizinin iqlimi

Xəzər dənizinin akvatoriumu və onun sahili, qlobal atmosfer proseslərinin, daxili hava dövriyyəsinin təsiri altında və landşaftın təsiri, Qafqaz dağları, Elbrus, Kapetdağ, Mərkəzi Asiya səhrası və s iqlim iştirakçıları sayıla bilər. İlin müxtəlif fəsilələrində Xəzərin hava şəraiti Şimal Buzlu okeanından yuxarıda Şimali Atlantikanı Aralıq dənizi, Qərbi Sibirdən gələn leysanlar, buludlar və ya başqa aerosolda daxil olmaqla formalaşmış hava kütlələrinin basqınının təsiri altındadır. Bu buludluluğun, temperaturun, havanın rütubətliyinin, küləyin sürəti və istiqamətinin, radiasiya balansının komponentinin pozulması, axının, suyun, temperaturun, şəffaflığın, havanın və s rejiminin formalaşması üsuludur. Xəzər dənizi atmosfer proseslərinə və yeri əhatə edən iqlimə təsir edir. Dənizin illik balansını göstərir ki, Abşeron yarımadasında və dənizin şimal və cənub hissəsində mülayimlik daha böyükdür. Qışda orta hissədə mülayimlik təsir, yayda soyuq təsirlə əvəz olunur. Xəzər dənizi üzərindən əsən küləyin istiqaməti və gücü 3 faktorla müəyyən olunur: ümumi atmosfer dövriyyə parametri, dənizdən yaranmış temperatur sahəsi və onun sahillərinin konturu. Küləyin hərəkət tərzinin ümumi müntəzəmliyi ilin ən çox mövcud olan Şimali və cənub şərq istiqamətlərinin küləkləridir. Küləyin orta hesabla sürəti akvatorium çərçivəsində 5.7m/san-dir. Dənizin orta hissəsində maksimal illik sürət orta hesabla 6-7m/san müşahidə edilir. Abşeron yarımadasında 8-9 m/san. Dənizdə dominant şimal qərb küləkləri şimal istiqamətindədir və sürəti 25-30m/s-dir. Xəzər dənizinin müxtəlif iqlim qurşaqlarında yerləşməsi dəniz üzərindən havanın temperaturunun paylaşmasında əsas fərqlərə səbəb olur. Orta illik dəyişmə dənizin şimal hissəsində 10⁰C dən, cənubda 17⁰C çatır. Ən soyuq ay Yanvar, ən isti ay-İyul və Avqustdur. Dənizin akvatoriumunda leysanların paylanması qeyri müntəzəmdir. Dənizin cənub hissəsinin qərb sahilində o 65 mms-dən (Neft daşları) 1250 mms. dəyişir İllik (Lənkəranzonası). Şərq sahil quraqlığı ilə fərqlənir, leysanın maksimal miqdarı 15-20m-i üstələmir. Nəm iqlimi ilə İran sahilində leysanların illik düşümü 1000-2000-ə çatır.

Xəzər dənizi və onun ətraf əraziləri üzərində meteoroloji şərait və iqlim Avroasiya materiki üzərindəki atmosfer dövrənlərinin, dənizin sahil zonasının relyefi və su səthinin təsiri ilə formalaşır. Bir çox hallarda Xəzər üzərində sərbəst dəniz hava kütlələri formalaşır. Qışda əsasən soyuq Arktika havası şimaldan dəniz üzərinə daxil olur. Bu müddətdə, eyni zamanda, İranın dağlıq ərazisindən də hava kütlələri

dəniz üzərinə daxil olur və yüksək təzyiqə malik bu iki hava hərəkətinin toqquşması dənizin orta hissəsində siklonik hava dövrünü yaradır. Bundan əlavə Qara və Aralıq dənizi siklonları da Xəzərə nüfuz edir. Yaz mövsümündə Sibir antisiklonu və Aralıq dənizi siklonu şərq və şimal-şərqə doğru irəliləməyə imkan tapır, nəticədə sinoptik proseslər və hava kütlələri tez-tez dəyişir. Yayda temperatur kontrastları hamarlaşır, atmosferin aşağı və yuxarı qatlarında dövrün prosesləri zəifləyir. Bu mövsümdə Xəzər üzərindəki sinoptik proseslərə əsasən Azor maksimumu təsir edir. Payızın ortalarına doğru Azor maksimumunun təsiri azalmağa başlayır və şərqdən kontinental hava kütlələri daxil olur, atmosferdə qərb daşınması güclənir.

Xəzər nisbətən aşağı en dairəsində yerləşdiyindən onun səthinə intensiv günəş şüaları düşür, burada radiasiya balansı müsbətdir və onun qiyməti 60 kkal/sm². Xəzərin orta və cənub hissələrinin iqlimi mülayim və subtropik, şimal hissəsininki isə kontinentaldır.

Havanın temperaturu -Xəzər dənizinin özü (1300 km) və suyuğma hövzəsi (3000 km) meridian boyunca xeyli uzandığından və kontinentin dərinliyində yerləşdiyindən onun iqlimində kəskin kontinentallıq xüsusiyyətləri vardır. Qış dövründə Xəzərin şimalında havanın orta aylıq temperaturu -8...-10° olduğu halda cənub hissədə temperatur müsbətdir: +8°...+10°C. Yay vaxtlarında havanın temperaturu şimaldan cənuba doğru nisbətən bərabərləşir (şimalda 24-25°, cənubda 26-27°C).

Küləklər--Xəzər və onun ətrafı üçün ən səciyyəvi hidrometeoroloji amil küləklərdir. Əsasən şimal istiqamətli küləklər müşahidə olunur, onlar bəzən qasırğa dərəcəli olur və sürətləri 35-40 km/san-yə çatır. Təkrarlanma tezliyinə görə müşahidə olunan ikinci küləklər şərq istiqamətliyərlər. Dənizin ən çox külək müşahidə olunan rayonları Abşeron yarımadası və Mahaçqala-Dərbənt əraziləridir. Orta və güclü küləklər əsasən payız və qış aylarında müşahidə olunur. Abşeronda Xəzri adı ilə yayılmış şimal istiqamətli küləklər səciyyəvidir.

Yağıntılar--Atmosfer yağıntıları Xəzərin akvatoriyasında bərabər paylanmır. İldə orta hesabla dəniz səthinə 100 mm yağıntı düşür. Yağıntının paylanmasında sahil zonasının relyefi həlledici rol oynayır. Şimalda yağıntının illik miqdarı 300, qərbdə 300-400-dən 600 qədər, cənub-qərb Xəzərdə 1600, şərq hissəsində isə 90 mm-ə qədərdir. Abşeron yarımadası rayonunda yağıntının illik miqdarı 200 mm-ə yaxındır.

Suyun temperaturu--Qışda Xəzər suları temperaturunun orta illik qiyməti şimal və cənub hissələrdə müvafiq olaraq 0° və 10°-yə yaxındır. Yayda bu kəmiyyətlər arasındakı fərq azalır, 25° və 26°C-yə çatır. Orta Xəzərin orta illik temperaturu 14-15, qış və yay temperaturları isə müvafiq olaraq 6-7 və 23-24°C tərtibindədir. Böyük dərinliklərdə suyun temperaturu müsbət 5-6°C-dir və, demək olar ki, dəyişməyə məruz qalmır. Orta Xəzərin şərq şelfində, Bekdaş şəhəri rayonu şelfində, yay aylarında daimi mənfi temperatur anomaliyası müşahidə olunur.

Duzluq--Xəzər dənizinin duzluğu şimalda, Volqa çayı hövzəsində, 0,3%-dir, ona görə də Şimali Xəzər tipik şirinsulu dəniz hövzəsi kimi qəbul olunur. Ancaq, cənuba doğru duzluq sürətlə artmağa başlayır və cəmi 100 km məsafədə onun

qiyməti 10%-ə çatır. Dənizin qərb hissəsində duzluğun illik orta qiyməti 12.5, şərq hissəsində isə 13.0%-dir. Bəzi hallarda cənub-şərqdə duzluq 13,5%-ə çatır, Qara-Boğaz-Qol körfəzində isə 300%-dən çoxdur. Dənizin duzluğu da mövsümdən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, qışda Xəzərin duzluğu artır, yayda isə nisbətən azalır. Buna səbəb qışda Xəzər sularını duruldan Volqa çayının qışda donması və sularının azalmasıdır.

Axınlar--Xəzər suları daimi dinamik dövrən edirlər. Ümumilikdə götürdükdə suların hərəkəti saat əqrəbinin əksi istiqamətində hərəkət edən siklonu xatırladır. Bununla birlikdə bəzi ünsürləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şimali Xəzərdə axınları əsasən Volqa çayı yaradır və onlar əsasən cənub istiqamətlidir. Ümumiyyətlə götürdükdə Xəzər dənizində axınların yaranmasının əsas səbəbi küləkdir, yəni burada axınlar dreyf xarakterlidir. Dənizin şimal və cənub hissələri arasındakı temperaturlar fərqi sıxlıqlar fərqi yaradır. Axırncı fərq gradient axınlarının yaranmasına səbəb olur. Gradient axınları əsasən qışda barizləşir. Səbəb bu mövsümdə şimal və cənub hissələri arasında temperaturlar fərqi artır. Orta və Cənubi Xəzərdə səth axınları siklonik burulğanlar yaradır. Xəzərdə axınların sürətinin səciyyəvi qiyməti 15-20 sm/san-dir, ancaq bu qiymət Çilov adası ilə Neft Daşları arasındakı hissədə 100 sm/san-yə çatır.

Dalğalar--Xəzər daimi dinamik fəaliyyətdə olan dənizdir. İl ərzində Xəzərdə 250 gün orta və güclü küləklər əsir və bu da böyük uzunluq və hündürlüklü səth dalğaları yaradır. Noyabrdan mart ayına qədər müddətdə 6 bal gücündə dalğaların müşahidə olunması adi haldır. Hündürlüyü 8-10, uzunluğu isə 100-150 m-ə çatan ən güclü dalğalar Orta Xəzərdə, Abşeron yarımadası və Mahaçqala şəhəri rayonlarında müşahidə olunur. Nisbətən sakit müddət maydan avqusta qədər olan dövrdür.

Buzlaşma--Qış mövsümündə Şimali Xəzərin suları donur. Adi iqlim şəraitində dəniz noyabr ayının ortalarından donmağa başlayır. Donma sərhədi Çeçen adası ilə Manqışlak yarımadasını birləşdirən xətdən keçir. Buzların dağılması və əriməsi fevral ayının ikinci yarısına təsadüf edir. Qışı sərt olan illərdə Abşeron sahillərinin də donması müşahidə olunmuşdur. Son 70 ildə 6 dəfə Abşeron yarımadası rayonunda donma və buzların dreyfi müşahidə olunmuşdur.

XƏZƏRİN HÜQUQİ STATUSU ANLAYŞININ MEYDANA GƏLMƏSİ

SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzərsahili dövlətlərin sayının ikidən beşə yüksəlməsi Xəzər dənizinin hüquqi statusuna yenidən baxılmasını zəruri etdi. Xəzərin hüquqi statusu uzun illər Rusiya (SSRİ) və İran arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənirdi. Xəzərin hüquqi statusunun ilkin müddəaları Peterburq (1723), Rəşt (1731), Gülüstan (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələrində öz əksini tapmışdır. Lakin həmin sənədlərdə də hüquqi baxımdan "status" anlayışı olmamışdır. Bu müqavilələrlə Rusiyaya Xəzərdə böyük imtiyazlar verilirdi. Xəzərin hüquqi statusuna daha çox diqqət 1921-ci il fevralın 26-da Moskvada imzalanmış Rusiya-

İran müqaviləsində verilmişdir. Bu müqavilənin 3-cü maddəsində deyilir: "1881-ci ildə sərhəd komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş sərhəd xəttini hər iki yüksək səviyyədə danışıq apararı tərəflər İran və Rusiya arasında su sərhədi kimi qəbul etməyə razılaşıır. Bu sərhəd qorunmalı və toxunulmazdır". (Qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilə ilə təsbit olunan sərhəd xətti Astara-Həsənqulu su sərhədidir). 26 maddədən ibarət olan bu müqavilə Rusiya tərəfindən Georqi Çiçerin və İran tərəfindən P.Qaraxan-Məmlük tərəfindən imzalanmışdır. 1935-ci ildə İran-SSRİ arasında imzalanmış "Ticarət, dənizçilik və məskunlaşma haqqında", 1940-cı ildə "Ticarət və dənizçilik haqqında" imzalanmış müqavilələr də Xəzərin Sovet-İran dənizi olması bir daha vurğulanmışdır.

1970-ci ildə isə ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin SSRİ-yə məxsus hissəsinin sektorlara bölünməsi məsələsi müzakirə edilməyə başlanmış və SSRİ-nin Neft Sənayesi Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu bölgüyə əsasən Xəzər dənizi müvafiq olaraq Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan habelə SSRİ-nin quru sərhədi ilə müəyyən edilən İran sektoruna bölünmüşdür. Bu bölgü zamanı Xəzərin hüquqi, coğrafi vəziyyətindən irəli gələn, beynəlxalq-hüquqi təcrübədə hamı tərəfindən qəbul edilmiş orta xətt prinsipi əsas götürülmüşdür.

SSRİ-nin süqutuna qədər Xəzərin hüquqi statusu bu razılaşmalarla tənzimlənirdi. Hal-hazırda da Xəzərin hüquqi statusu müəyyən edilmədiyindən Xəzərsahili dövlətlər 1970-ci ildə qəbul olunmuş sektorial bölgünü dövlət sərhədi kimi qəbul edirlər.

1992-ci illərdən başlayaraq Xəzərsahili dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə Xəzərin hüquqi statusu məsələsi ilə bağlı müzakirə və danışıqlar başlanmışdır. Bununla da Xəzərin hüquqi statusunun həllində fərqli mövqelərinin ortaya çıxması ilə günümüze qədər davam edən status məsələsinin müzakirəsinin startı verildi. Hüquqi status məsələsinin sonrakı müzakirələri də göstərdi ki, Xəzərin hüquqi statusu məsələsinə hər bir dövlət fərqli yanaşır və bu zaman daha çox beynəlxalq-hüquqi normalara deyil, milli maraqlara söykənirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Xəzərin hüquqi statusu məsələsi çox ziddiyyətli və mürəkkəb proses olduğundan bu prosesin inkişaf tendensiyalarını anlamaq üçün 3 etapa bölmək lazımdır:

- Birinci etap - 1991-1994-cü illər - problemin öyrənilməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə Xəzərin hüquqi statusunun müzakirə edilməsinin başlanması ilə xarakterizə olunur.

- İkinci etap - 1995-1998-ci illər - sahilyanı dövlətlərin status məsələsi ilə bağlı mövqelərinin dəqiq müəyyənələşməsi və ikitərəfli, çoxtərəfli görüşlərin intensivləşməsi ilə xarakterizə olunur.

- Üçüncü etap - 1999-cu ildən başlayaraq Rusiyanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsində mövqeyinin tam dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu etap həm də Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı ikitərəfli razılaşmaların əldə edilməsi ilə əlamətdardır.

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, dünya okeanı ilə təbii əlaqəsi olmayan istənilən həcmli su tutarı göl adlanır. Dünyada qəbul olunmuş coğrafi aksioma olan bu yanaşma Xəzərə tam uyğun gəlir. İkincisi, qeyd etmək lazımdır ki, Sovet dərsləklərində və Böyük Sovet Ensiklopediyasında yazıldığı kimi Xəzər dünyanın

ən böyük gölüdür. Üçüncüsü isə vaxtilə Sovet hüquq elmində sərhəd gölləri barədə təliminin olmaması və Sovet beynəlxalq-hüquq doktrinasında qapalı dəniz konsepsiyasına üstünlük verilməsi bəzi müəlliflərin Xəzərin qapalı dəniz hesab etməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə bütün bu faktorları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Xəzər beynəlxalq sərhəd gölüdür. Hüquqşünas alim R.F.Məmmədov Xəzərin coğrafi statusunu belə əsaslandırır: "İki və daha çox dövlətin sahillərini yuyan dünya okeanı ilə təbii yolla birləşməyən həmçinin müstəqil hüquqi statusa və gölyanı dövlətlər arasında bağlanmış konkret beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən edilən müvafiq rejimə malik su məkanları beynəlxalq hüquq nöqtəyi nəzərindən sərhəd gölləri hesab olunmalıdır".

Bütün bunları nəzərə alaraq Xəzərin sərhəd gölü olduğunu və onun haqlı olaraq Azərbaycan dövlətinin təklif etdiyi kimi milli sektorlara bölünməsinin obyektivliyini belə əsaslandırma bilərik.

- Xəzər beynəlxalq sərhəd gölüdür.

- Xəzər orta xətt prinsipi ilə milli sektorlara bölünməlidir.

- Xəzərin milli sektorlara bölünməsi keçmiş SSRİ-nin iş praktikasına və o zamankı (1970-ci ildə qəbul olunmuş bölgüyə əsasən) bölgüyə əsaslanmışdır.

- Belə bölgü artıq mövcud olduğundan Xəzəryanı dövlətlər statusu müəyyənləşdirməzdən əvvəl öz milli sektorunda işə başlamağa bilirlər.

Hazırda Azərbaycanın bu mövqeyinə qarşı İran və Türkmənistan aşağıdakı arqumentlərlə çıxış edirlər.

- Xəzər unikal qapalı su hövzəsidir və Xəzəryanı dövlətlərin ümumi sərvətidir.

- Xəzər 20% prinsipi ilə hər bir Xəzəryanı dövlətlər arasında bölünməlidir.

Azərbaycan mövqeyi ilə Türkmənistan-İranda mövqeyini müqayisə etdikdə görmək mümkündür ki, ikincilərin mövqeyi beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. Birinci ona görə ki, İran və Türkmənistanın irəli sürdüyü arqumentlərdə Xəzər unikal qapalı su hövzəsi hesab edilir. Bu anlayış çox abstrakt olması ilə yanaşı, beynəlxalq hüquqda unikal qapalı su hövzəsinin hüquqi rejimi anlayışı işlədilmir. İkinci, Xəzərin 20% payla Xəzəryanı dövlətlər arasında bölünməsi heç bir hüquqi əsası yoxdur və bu praktik cəhətdən də mümkün deyildir.

Xəzərin hüquqi statusu məsələsində tez-tez 1921-və 1940-cı illər Sovet-İranda müqavilələrinə istinad edilməsi çox vaxt bu müqavilələrin müddəaları ilə uzlaşmır. Doğrudur müqavilənin 3-cü maddəsində Xəzərin İran-rus dənizi olduğu və sərbəst gəmiçilik və balıqçılıq məsələləri vurğulanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, İran tərəfi bu maddəni əsas götürərək Xəzərin kondominium prinsiplərinə uyğun istifadəsinin zəruri olduğunu qeyd edir. Lakin müqavilə imzalandıqdan sonra görmək olar ki, Xəzərin istismarında heç vaxt kondominium prinsipi olmamışdır. Bağlanmış bütün müqavilələrdə elə bir müddəa yoxdur ki, orada Xəzərin SSRİ və İranın birgə mülkiyyəti olması müddəası bilavasitə və ya dolayısı ilə təsdiq edilsin. Bu təcrübə müasir dövrdə kondominium prinsipinin tətbiqinin mümkünsüzlüyünü göstərir.

Birincisi ona görə ki, 1949-cu ildə SSRİ Xəzərdəki neft ehtiyatlarının işlənməsinə İranın iştirakı olmadan və onunla məsləhətləşmədən başlamışdır. Bu zaman İran hər hansı bir formada etirazını bildirməmişdir. İkincisi isə hələ 1970-ci ildə SSRİ Neft Nazirliyinin qərarı ilə Xəzərin milli sektorlara bölünmə praktikası həyata keçirilmişdir. Bölgüyə əsasən Xəzərin təqribən 70 min kv. km-i Azərbaycanın, 80-

min kv. km-i Türkmənistanın, 60 min kv. km-i Rusiyanın, 105 min kv. km-i Qazaxıstanın payına düşürdü və 55 min kv. km-i İrana qalırdı. Həyata keçirilən bu bölgü ilə İran da tanış edilmiş və bu bölgünün topoqrafik xəritəsi Tehrana göndərilmişdir. Bu zaman rəsmi Tehran bölgünün aparılmasına heç bir etiraz etməmişdir.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bütün Sovet-İran müqavilələrilə yaxından tanışlıq bir daha göstərir ki, bu sənədlərdə əsasən balıqçılıq, gəmiçilik və digər məsələlər tənzimləndirdi. Bu müqavilələrdə Xəzərin enerji resusları və onların işlənməsi barədə heç nə deyilmirdi. Buna görə də Xəzərin neft-qaz resuslarının istifadəsinə dair hüquqi vakuüm var idi. Həmin resusların istifadəsi ilə sahiləni dövlətlər bu vakuümü doldurmuş oldular. Buna görə də Xəzərin hüquqi statusu müəyyən edilərkən sahiləni dövlətlərin neft-qaz resuslarının istifadəsində yaranmış təcrübəsi və beynəlxalq-hüquqi təcrübənin müddəaları əsas götürülməlidir.

XƏZƏRİN TARİXİ HAQQINDA

Xəzər Avropa və Asiya sərhəddində yerləşən, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və İran dövlətlərinin ərazisi ilə əhatə olunmuş dünyada ən böyük qapalı su hövzəsidir.

Bu hövzə özünün gözəlliyi, seyrkarlığı və sirli aləmi ilə hələ çox qədimdən məşhur səyahətçilərin, alimlərin, bəzi dövlət xadimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə Mezozoy erasının başlanğıcında 30-min il davam edən Trias dövrü ərəfəsində Yer kürəsinin böyük sahəsini quru təşkil etmiş, sonralar həmin quru hissələri su basdığına görə dəniz əmələ gəlmişdir. Elmi ədəbiyyatda Tetis adlandırılan bu dənizin bir tərəfi İspaniyaya, o biri tərəfi, isə Zond adalarından çətirmiş. Lakin Mezozoy erasının sonunda, yəni 70 milyon il davam edən Tabaşir dövründə gil, qum və əhəngdaşı çöküntülərinin uzun tarixi dövr ərzində toplanaraq suyun səthinə çıxması quru əmələgəlmə prosesinə güclü təkan vermişdir. Proses bu mərhələ ilə dayanmayıb davam etmiş, nəticədə Xəzər dənizi, Qara dəniz hövzəsindən təcridən ayrılmışdır. Amma tarixin müxtəlif dövrlərində Xəzərin sahəsi bəzən böyümüş, bəzən də kiçilmişdir. Tədqiqatçılar bu hövzənin İrandan Kuybışev şəhərində geniş əraziyə malik Ağcaqıl dənizi kimi də adlandırmışlar. Müasir Xəzərin formalaşması müxtəlif mərhələlər keçməyinə baxmayaraq milyon il bundan qabaq iqlimin kəskin dəyişməsi (Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada buzlaşma dövrü və onun əriməsi prosesi) onun ərazisinin dövrü olaraq dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Antik dövrün Xəzər dənizini öyrənməklə məşğul olmuş alim, səyahətçilərin maraqlı fikir və fərziyyələri əsasında demək olar ki, özünün çoxəsrlik tarixi ərzində Xəzərin çoxlu adları olmuşdur. Bəzi mənbələrdə bu adların sayı 40-dək, bəzilərdə isə 100-dək göstərilir. Həmin adlar adətən onun sahilində məskunlaşmış əhalinin, böyük tayfa birliklərinin adına görə, ya da sahiləni zolaqda yerləşən şəhər, vilayət, ölkələrin adlarına görə verilirdi bu baxımdan Xəzərin Hirkan, Abeskun, Xəzər, Xvalınsk, Kaspi, Pontik, Kimmerik, Sarmat, Xorasan, Tabasaran, Mazandaran, Göy, Ağdəniz, Rus, Bakı, Dərbənd və s. kimi adları bununla bağlı olmuşdur. Adlar içərisində yalnız Xəzər və Kaspi tarixi və coğrafi hüquq qazanaraq indiyə kimi qalmışdır.

Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Hekatey Miletli (e.ə. VI-V əsrlər) ilk dəfə olaraq Xəzərdən bəhs etmiş, onu okean körfəzi və Hirkan (Girkan) dənizi kimi adlandırılmışdır. Sovet tarixçisi L.A.Yelnski isə Hekateyin və onun müasirlərinin coğrafi baxışlarını bütövlükdə təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, yunan səyyahı bütün dənizləri (Aralıq dənizi istisna olmaqla) o cümlədən Xəzəri qapalı hesab etmişdir. Lakin Herodotun dövründə Qırmızı, Ərəbistan və s. dənizlərin okeanla əlaqəsi aşkar edildi. Görünür tarixçi Herodot da bir dəniz haqqında olan baxışın mexaniki olaraq başqasına tətbiq edilməsinə qarşı çıxmışdır. Ona görə də Xəzərin heç bir dənizlə əlaqəsi olmadığını göstərmişdir. Xəzərə göl xarakteri e.ə. V-IV əsrlərdə daha çox irəli sürülürdü. Eyni zamanda əks nəzəriyyələr də mövcud idi. E.ə. II əsrdə yaşamış Ptolomey də birmənalı olaraq Herodotun fikrini təsdiq etmişdir. Sərkərdə Makedoniyalı İsgəndərin qoşunları Sırdərya ətrafında olduğu zaman (həmin vaxt Xəzər və Aral dənizləri bir-birindən ayrılmamışdır) İskəndərin silahdaşları belə hesab etmişlər ki, Sır-Dərya Xəzər dənizinə, Don çayı isə Azov dənizinə tökülür, Xəzər və Azov dənizi bir-birinə qovuşur. Hətta böyük mütəfəkkir Aristotel də Xəzərin qapalı hövzə olmasını müdafiə edirdi. Lakin onun Xəzərin Qara dənizlə yeraltı əlaqəsinin olması fikrini nəyin əsasında söyləməsini deyə bilmirik.

E.ə. IV əsrdə yaşamış Flavi Arrianın məlumatına əsasən hətta Makedoniyalı İsgəndər Xəzərin şimal və şərq okeanları ilə əlaqəsinin olması haqqında olan mübahisələrə son qoymaq məqsədi ilə əvvəlcə sərkərdə Partokla bu məsələni araşdırmağı tapşırılmış, daha sonra onun bütün sahillərini yoxlamaq üçün cənubda dəniz donanmasının yaradılması haqda Heraklitə əmr etmişdir. Lakin İsgəndərin ölümü bu məsələni 40 il geri saldı. Bunu onun varislərindən biri Selevk Nikator həyata keçirdi. O, e.ə. 285-280-ci illərdə Hirkan hakimi Partokla əmr etdi ki, bütün sahilboyu səfər etsin və burada əsas məqsədlərdən biri Xəzərin xarakterini öyrənmək idi. Yəni o, başqa dənizlərlə birləşirmi, birləşirsə hansı ilə. Partokl dövrünün savadlı dövlət xadimi və alimi idi. Lakin səfər nəticəsində yazdığı əsərdə çox qəribə bir nəticəyə gəlmişdir. Tədqiqatçı Seyran Vəliyev yazır ki, Partokol Xəzərin şimalda şimal okeanı ilə birləşdiyi qənaətinə gəlmişdir. Həmin əsərin əldə olmamasına görə tədqiqatçı bunun səbəbini izah etmir. Lakin bu haqda elmi ədəbiyyatda ziddiyyətli fikirlər vardır. Bəzi alimlərə görə Partokl Qaraboğaz-Qöl körfəzinə gedən yolu okeana gedən boğaz hesab etmiş, başqalarına görə Manqışlağa qədər üzmüş yarımadaanın şərqə döndüyündən okeanın başladığını zənn etmiş, bir başqasına görə isə Volqanı okeana gedən boğaz saymışdır. Yəni də L.A.Yelnski bunları təhlil edərək qeyd edir ki, Partokl Xəzərin yalnız Abşeron yarımadasınadək olan hissəsində üzmüş, qalan ərazini şimal dənizi hesab etmişdir. Beləliklə, bir neçə əsr ərzində qədim adamların Xəzəri okean körfəzi hesab etməsinə baxmayaraq e.ə. II əsrdə Ptolomey köhnə və yeni məlumatlar əsasında Xəzərin qapalı hövzə olmasını tam əminliklə söyləmişdir. Bu fikrin qələbə çalması əlbəttə bir əsrdən çox vaxtda mümkün olmuşdur. Sonrakı əsrlərdə də bu hövzəni okean körfəzi hesab edən alimlər olmuşdur. Bir məqamı yadda saxlamaq lazımdır ki, Xəzərin göl olması, qapalı hövzə olması həqiqəti 2 min ildən artıq mübahisədən sonra təsdiq edilmişdir. Xəzəri Qara, Baltik və başqa dənizlərlə yanaşı qoymaq olmaz.

Ümumiyyətlə, Xəzərin tarixi haqqında qədim dövrdə daha çox yunan müəllifləri (Hekatey, Herodot, Erotosfen, Strabon, Ptolomey və s.) ilk orta əsrlərdə isə yunanların fikirləri ilə tanış olmuş ərəb müəllifləri (Yaqut Həməvi, Zəkəriyyə Qəvzini, Əbül Fida, İstəxri, İdrisi) sonrakı əsrlərdə isə fars, türk, Avropa və rus səyyahları (İ.F.Seymanov, Q.V.Abix, N.N.Andrusov və s.) məlumat vermişlər. X əsrdə yaşamış Məsudi Xəzərdə üzən rus gəmiləri, Bakıda çıxarılan neft haqqında məlumat vermişdir. Eramızın 900-cü illərində ərəb müəllifləri İstəxri və İdrisi Xəzərin qapalı olduğunu sübut etmişdir. İstəxri yazırdı: "Hövzeyi-bəhru-əl Xəzərin bir nöqtəsindən çıxıb onun sahili boyu hərəkət etməklə, yenə həmin nöqtəyə qayıtmaq olar".

Xəzərdəki neft haqqında tarixə belə fakt məlum olmuşdur ki, e.ə. 331-ci ildə M.İsgəndər İrani mühasirəyə alarkən qurduğu çadırı Xəzər sahilində yaşayan sakinlərin gətirdikləri gil qabın içərisində yanan neftlə işıqlandırmışdır. Bu hövzənin adı XV əsrdən müntəzəm olaraq Xəzər adlanmış, ilk xəritəsi isə 1616-17-ci illərdə çəkilmişdir. Xəzərin daha ətraflı tədqiqi XVIII əsrdə I Pyotrın göstərişi ilə ruslar tərəfindən aparılmış, hətta 1717-ci ildə onun yeni xəritəsi təhsis olunmuşdur. I Pyotrın göstərişi ilə A.Beskoviç-Çerkaskanın təşkil etdiyi ekspedisiya Xəzərin şərq sahillərində olmuş, məlumatlar toplamışlar. XVIII əsrin 20-ci illərində İ.F.Soymonov tərəfindən Xəzərin tədqiqi aparılmış 1731-ci ildə hidrocoğrafi tərkibdə ümumi xəritəsini nəşr etdirmişdir. XIX əsrin II yarısında isə Xəzərin tədqiqində İ.V.Tokmaçev və M.İ.Voynoviçemin xüsusi xidmətləri olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Kolodkin birinci dəfə sahillərin kompas şəklini hazırladı, əsrin ortalarında bu iş kontr-admiral İ.İvasintsevin rəhbərliyi altında davam etdirildi. 1856-cı illərdə ekspedisiya işi davam etdirildi, 1874-cü ildə bu ekspedisiyaların nəticəsində iki cildlik Həştərxan-Bakı-Aşurada haqqında "qısa hidrocoğrafi təsvir və Xəzər dənizində üzməyə rəhbərlik" adlı büt.öv atlas nəşr olundu.

XIX əsrdə P.S.Kollas, K.M.Ber, Q.V.Abix, E.X.Lents, N.İ.Andrusov və digərləri Xəzərin təbii şəraitinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görmüş, bu işdə Bakı gömrüyünün və Xəzərdəniz hidrometroloji idarəsinin əməkdaşlarının çox böyük xidmətləri olmuşdur. İ.M.Knipoviçin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya 1904, 1912, 1915-ci illərdə Xəzərdə müxtəlif işlər görmüşdür. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sovet geoloqları İ.M.Qubkin, B.A.Appolov, K.P.Voskresenki, II dünya müharibəsindən sonra bu işdə Azərbaycanlı mütəxəssislər K.K.Gül, E.M.Şıxlinski, A.Q.Qasımov, M.İ.Abakorov, A.İ.Xəlilov və b. Xəzər haqqında çox dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Azərbaycanlı alimlər əsasən Xəzərin tədqiqatına 1947-ci ildən başlamışlar.

XVIII əsrdən etibarən mühüm iqtisadi-siyasi əhəmiyyətə malik olan, öz təbii sərvəti ilə məşhur Xəzər dənizi rusların diqqət mərkəzində olmuş, XIX əsrin 30-cu illərindən isə Azərbaycanın işğalından sonra bu hövzədən Rusiya və İran sərbəst şəkildə istifadə etmişlər. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Xəzərin geoloji tarixi, neft qaz yataqları, bioloji şəraiti və s. tədqiqatlar bilavasitə azərbaycanlı mütəxəssislərin mühüm xidmətləri sahəsində aşkar olunmuşdur. Bu dövrdən etibarən Xəzərdə aqalıq uğrunda iki dövlətin Rusiya və İranın mübarizəsi daha

səciyyəvidir ki, SSRİ dağılanadək burada bir çox maraqlı məqamlar diqqəti cəlb edir.

Müasir Xəzərin şimal-cənub uzunluğu təqribən 1200 km, orta eni 320 km, sahil xəttinin uzunluğu 6,5 min km (o cümlədən, 800 km-i Azərbaycanın ərazisində), sahəsi 370 min kv km. (1929-cu ildə isə sahəsi 422 min kv km- olmuşdur), dünya okeanı səviyyəsindən 28 metr aşağıdır. Ərazisində təqribən 50-dək ada və irilixirdalı 130-dək bura tökülən çay vardır. Son 160 illik tarixində Xəzərin səviyyəsi 25,2 m. (1882) - 29,0 m. (1977) arasında tərəddüd etmiş, səviyyənin enməsi 3,8 m, son 100 ildə isə 3,2 m. olmuşdur. 1975-95-ci illər ərzində Xəzərdə su səviyyəsinin qalxması nəticəsində 12,5 min kv. km ərazi su altında qalmışdır. Bu zaman Azərbaycanda 48450 ha. sahəni su basmış, 2 milyard dollar ziyan dəymişdir. Bakı buxtasında suyun altında qalmış Karvansaray adasına, Lənkəranda su altında qalmış meşə qalığına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hətta XII-XIII əsrlərdə Xəzərin səviyyəsi bu gündən çox aşağı olmuşdur. 1320-ci ildə isə Xəzərin qərb sahilində tapılmış Marino-Sanuto xəritəsində belə bir yazı vardır: "Dəniz hər il bir ovuc içi qalxır və bir neçə yaxşı şəhərləri basmışdır". Göründüyü kimi haqqında danışdığımız Xəzər çox geniş bir tarixə malikdir. Bu tarix onun əsrlərlə, minilliklərlə bölgədəki mühüm əhəmiyyətindən xəbər verir. Lakin XIX əsrin ortalarından başlayaraq sənayedə daha mütəşəkkil rol oynayan neft region dövlətlərinin diqqətini kəskin şəkildə Xəzərə yönəlmişdir. Əsrlərlə Rusiyanın Qafqazda apardığı mübarizələrin əsasında elə Xəzər kimi böyük hövzəsinin sərvətlərinə sahib olmaq dururdu. Buna görə də son 150 il Xəzər tarixində daha maraqlı məqamlarla zəngindir. Bu dövr ərzində dənizin Azərbaycan hissəsində 432 milyon ton neft, 318 milyard kubmetr qaz hasil edilmiş, 26 böyük yataqlar kəşf edilmişdir.

Əlbəttə, bu qədər sərvətin mənimsənilməsində aparıcı rolu Rusiya oynamışdır. Məhz dünya praktikasında ilk dəfə olaraq 1798-1830-cu illərdə dənizdə Xəzərin buxtasında qazılmış quyulardan neft çıxarılmışdır. 1872-ci ildən başlayaraq Avropanın neft nəhəngləri bölgədəki neft sahələrinə böyük maraq göstərmiş, 1873-cü ildə Robert Nobel (1829-1896) Abşeron, Xəzər neft yataqlarının istifadəsinə və ağ neft fabrikinin tikintisinə qardaşları Lüdviq və Alfred ilə birlikdə 25 min rubl sərf etmişdir. Həmin qardaşlar 1879-cu ildə neft şirkəti yaratmışlar. 1877-ci ildə L.Nobelin sifarişi ilə dünyada ilk neft gəmisi tikilib istifadəyə verilmişdir. "Zaratustra" adlanan dünyanın ən iri tankeri 40 ilə yaxın Xəzər dənizində işlədi. Xəzər neftinə daha sonra Rotşildlər maraq göstərmiş, öz fəaliyyət dairəsinə görə II yerə çıxmışlar. Sovet hakimiyyəti illərində də Xəzər nefti məşhurluğu ilə yanaşı, Moskvanın diqtəsi ilə güclü istismar olunmuş, həm də burada tətbiq olunmuş texnikanın səviyyəsi getdikcə yüksəlmişdir. İlk dəfə olaraq 1949-cu ildə sənaye üsulu ilə neftin istehsal edilməsinə Xəzər dənizində başlanmışdır. Ötən 50 il ərzində Xəzər nefti Sovet Rusiyasının güclü gəlir mənbəyi olmuşdur. Lakin 90-cı illərdə baş vermiş ictimai-siyasi proseslər Xəzərin tarixində əsaslı dönüş yaradaraq əvvəllər keçmiş SSRİ-nin İranla bağladığı 10-dan artıq müxtəlif müqavilələr əsasında istismar praktikasını kölgədə qoymuşdur. Artıq regionda beş müstəqil dövlətin mövcudluğu onların xarici siyasətində "Xəzərdən yeni istifadəni" meydana çıxarmış, bu beynəlxalq əhəmiyyətli mövzuya çevrilmişdir. Elə buna

görə də Xəzərin müasir tarixindəki ictimai-siyasi proseslərin öyrənilməsi mürəkkəb olduğu qədər də maraqlıdır.